

Література

1. Neyman C., *Dumy Ukrainskie*, – „Ateneum”, t. IV, Warszawa, 1885.
2. Rawita Fr., *Dumy*, – „Tygodnik Ilustrowany”, Warszawa, 1890, t. I. № 16
3. Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. – К., 1971.
4. Юзвенко В. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст. К., 1961.
5. Вахніна Леся. Сучасне побутування українського фольклору в Польщі // Фольклор українців поза межами України. – К., 1992.
6. Зліньський І. Взаємини між українською та польською мовами // ЗНТШ. – Т. 155. – С. 203–215.
7. Hrabec S. *Elementy kresowy w jezyku niektyrych pisarzy polskich XVI–XVII w.* – Torun, 1949.
8. Франко І. „Розбір думи про бурю на Чорному морі” // Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955.
9. Франко І. Студії над українськими народними піснями” // Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955.
10. Цертелев Н. „Опыт собрания старинных малороссийских песней”. – Спб., 1819.
11. Максимович М. „Малороссийские песни”. – 1827.
12. Колесса Ф. Українські народні думи. – Львів, 1920.
13. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум. – Львів, 1921.
14. Житецький П. Вибрані праці. – К., 1987.
15. Перетц В.Н. Очерки старинной украинской лирики. – Спб., 1903.
16. Перетц В.Н. Новые данные для истории старинной украинской лирики. – Спб., 1962.
17. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVII в. – Спб., 1962.
18. Белодед И.К. Научное наследие П.Г. Житецкого и современность // Вопросы языкознания. – 1968. – №1.
19. Brückner A. *Piesni polsko-ruskie* // *Pamiętnik literacki*. – 1911. – Z. II–III. – S. 181. – 1988.
20. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) – Київ, 1974, С.23.
21. Nitsh K. *Przyczynki do charakterystyki polskich czechizmow*. Сборник в честь проф. А. Милетич, София, 1933.
22. Назарук А.Е. Язык украинских исторических дум. – К., 1968.
23. Думи. – К.: Держлітвидав, 1959.

Ірина Гоцинець*

Дрогобицький державний педагогічний
університет ім. І.Я.Франка
УДК 811.161.2'37

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ „ЧОРНОБИЛЬ” У
МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ХРОНІКАЛЬНО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ
ПРОЗИ**

У статті висвітлено проблему лексико-семантичної репрезентації образу „Чорнобиль” як одного з найбільш смислово насичених та експресивно маркованих знаків сучасної української хронікально-документальної прози чорнобильської тематики. Виокремлено асоціативно-семантичну групу лексики „аварія”, яка репрезентує ключові мікротемати аналізованої документальної епіки. Здійснено дослідження типів їх контекстуальних реалізацій у мові творів В. Яворівського, А. Михайленка, В. Трегубова, І. Малишевського та ін. авторів.

---

* © І. Гоцинець, 2006

Конкретно-чуттєва образність художньої мови у поєднанні з характерними емоційно-експресивними засобами публіцистичного стилю стимулює розвиток нового стильового різновиду мови художньої літератури. Таким є хронікально-документальний жанр, який об'єднує твори чорнобильської тематики. Уже від кінця ХХ ст. (точніше, із 1986 р.) він набув активного розвитку, виявив репрезентантність саме щодо прозового, повістєвого окреслення теми Чорнобиля в українській літературі кінця ХХ ст.: документальна повість (Ю. Щербак „Чорнобиль”, Л. Даєн „Чорнобиль – трава гірка”), відеороман (В. Яворівський „Марія з полином у кінці століття”), повість-хроніка (В. Трегубов „Приборкувачі вогню”), повість-пам'ять (А. Михайленко „Запах полину”), повість-спогад (І. Малишевський „Володимир Шевченко. Від Кулунди до Чорнобиля”).

З погляду історії української літературної мови названі твори заслуговують на увагу передусім як матеріал для простеження процесів семантичного розвитку актуалізованої у них лексики та її асоціативних рядів, визначення типової лексико-семантичної сполучуваності, текстових зв'язків наскрізних мовних елементів. За нашими спостереженнями, у мові епічних творів можна окреслити чотири асоціативно-семантичні групи (АСГ) лексики: „аварія”, „зона”, „відповідальність”, „час”. Вони репрезентують логіку, наступність відтворюваних у текстах позамовних процесів, станів, ситуацій, а також ключові мікротеми аналізованої документальної епіки. Розглянемо першу АСГ – „аварія”.

У контексті актуалізації АСГ „аварія” сформувалася стійка група номінативних позначень, текстова функція яких полягає у називанні чи експресивному маркуванні реалії „Чорнобильська атомна електростанція”. В одних випадках автори номінують її офіційно, стилістично нейтрально: *Чорнобильська атомна електростанція, Чорнобильська АЕС*, пор.: „*В цілому система аварійного захисту на Чорнобильській АЕС [...] здатна без втручання персоналу запобігти серйозним наслідкам будь-яких мисливих відмовлень у технічно дуже складному організмі станції*” (5: 4). Натомість у тих висловах, де художній складник превалює над публіцистично-документальним, спостерігаємо розмовне найменування *атомка* („*Наче отак і дихає станція – рівно, спокійно випускаючи бездоганну кардіограму. Самої атомки не видно*” (6: 86).

У досліджуваних текстах не виявляємо детальних описів приміщень атомної електростанції, відсутня спеціальна технічна лексика. Поодинокі термінологічні назви, які виявляємо, наприклад, у повісті В. Яворівського «Марія з полином у кінці століття» або орозмовлюються (наприклад, за рахунок стягнення повної назви ЧАЕС до субстантивованої форми *атомна*), або ж метафоризуються. Пор.: „*Світиться атомна за містом, на її корпусах вже обладнали святкову ілюмінацію, яка то загоряється, то гасне* (6: 86); „*Тим більше, що блок четвертий у нас чистун і розумник*” (6: 80). З останнім образом „дочорнобильського” змісту виразно контрастують описи одного з її блоків у післяаварійному стані. Позитивно маркованим характеристикам *чистун і розумник* протиставляються негативно забарвлені й семантично ускладнені метафоричні комплекси: „*донедавна лише з вертольота й можна було побачити або сфотографувати розверзлий дах блока*” (4: 17); „*Він дивився на зруйнований, розтерзаний вибухом четвертий блок*” (1: 134); „*А там – страшне видовище зруйнованого блока, чорних, обгорілих, пожалоблених, покручених конструкцій*” (1: 135); „*Бо хіба просто поряд із зяючою раною пошкодженого четвертого блока зводити із сталі й бетону броню саркофага?*” (1: 167).

Показово, що зовнішні конкретно-предметні ознаки атомної станції теж зазнають художньо-публіцистичної метафоризації. Так, тричленна генітивна метафора *бетонні кубики атомної* викликає асоціативний зв'язок „атомна станція – небезпечна іграшка”: „*бетонні кубики атомної, наче складені немовлям і полишені, бо воно раптом втратило до них інтерес*” (6: 58).

Негативною експресією позначені вторинні номінації АЕС – *кам'яний мішок, чорт*: „Бетоновані стіни атомної глухо перекидають останні слова і випускають їх із кам'яного мішка на волю” (6: 135); „Бери більше, кидай далі, а-томник [...] якщо не зміг на своїй атомній машині виписати на татів похорон [...] – Скільки ти заробляєш на тому чортові?” (6: 8).

АСГ, об'єднану стрижневим словом *аварія*, смислово розгортають ряди перифраз аксіологічного змісту. Сама лексема „аварія” зазнала в аналізованих текстах ряд гіперномінативності. Її контекстуальними синонімами стали іменник *подія*, *випробування*, *трагедія*, *жах*, *лихо*, а також темпоральні назви *ніч*, *субота*. Перші із названих слів – це складники стереотипних газетно-журнальних публіцистичних зразок: „Тим часом в МВС УРСР, УС м. Києва та області терміново створювались штаби по ліквідації наслідків аварії, вживались найефективніші заходи” (5: 12); „Враховуючи надзвичайний і небезпечний характер події, Політбюро ЦК КПРС зосередило в своїх руках всю організацію роботи для найшвидшої ліквідації аварії, обмеженню її наслідків” (5: 4); „На долю атомників і пожежників після першого жаху, трагедії на АЕС було чимало інших грізних випробувань” (5: 16); „Навіщо знімався цей фільм? Мабуть, не лише для того, щоб зробити нас очевидцями сумних подій [...]” (2: 143) та ін., що характерні для публіцистичних, документальних текстів подібного змісту.

Темпоральні назви – це компоненти оказіональних перифраз, зумовлені ситуативно. Власне, прикметникові епітети з часовим (*квітнева*) та емоційно-експресивним (*трагічний*, *грізний*, *проклятий*) маркерами, розгорнуті означення, виражені дієприкметниковими зворотами із складниками семантичних груп ‘вогню’, ‘радіації’, саме й структурують вторинні номінативно-експресивні комплекси, співвідносні як з датою 26 квітня 1986 року, так і з подією, що тоді сталася. Пор.: „Хоч сам відіграв допоміжну роль у приборканні лиха, та від тої квітневої ночі” (4: 23); „Найкращі бійцівські риси Віктор проявив тієї грізної квітневої ночі, коли, здається, палали, плавили не тільки металеві конструкції, а й самі небеса” (1: 124); „Але Григорій Матвійович не відав, що син поруч [...] тієї квітневої ночі, розірваної радіаційним шквалом” (1: 126); „Лише через кілька тижнів після квітневої ночі, опаленої вогнем, пожежники дізналися про факти недбалості” (1: 139); „Задує недавно грізну квітневу ніч на четвертому реакторі” (1: 8); „Тележников не втрачав мужності та самовладання, які тоді, в ту зоряну, в ту трагічну квітневу ніч” (1: 157); „через лічені дні доведеться самому стати безпосереднім учасником нейтривожнішої і найдраматичнішої суботи” (1: 106); „Таке рідне і таке байдуже до неї. Що зробила з ним ця проклята ніч?” (6: 187).

До АСГ „аварія” зараховуємо також поняття *реактор*. Емоційно-експресивним оцінкам, що переважають у текстах художньо-публіцистичних повістей та в романі В. Яворівського, протиставлені документально-фактографічні вислови, відомості про властивості атомного реактора, зафіксовані у мові повісті В. Трегубова „Приборкувачі вогню”. Загалом відзначаємо, що саме термінологічна номінація *реактор*, а також характеристики, параметричні ознаки позначуваної ним реалії актуалізувалися в сучасній українській літературній мові останньої чверті ХХ століття, увійшли у мовно-побутову свідомість українців, через мову зокрема й документальної епіки. Напр.: „Атомний реактор мав потужність мільйон кіловат” (5: 3); „Перший такий серійний реактор РВПК-100 (реактор великої потужності, каналний) увійшов до ладу на Ленінградській АВС ще в 1973 році” (5: 4); „Напрямок атомної енергетики, пов'язаної з використанням уран-графітових каналних реакторів, що охолоджуються звичайною водою, є традиційним для нашої країни” (5: 3); „Раптово зросла потужність реактора” (5: 4) і под.

Словесний образ реактора відповідно до його асоціативно-смыслових зв'язків із семантичною групою „аварія” створюють характерні епітети, іменникові та дієслівні метафори, порівняння, застосовані прийоми експресивного контрастування. Так, епітетний ряд очолює прикметник *аварійний*, що об'єднує дві гліки означень: а) із семою ‘нещільний’, ‘поламаний’: „*віч-на-віч з аварійним реактором*” (2: 122); „*Прибулі побачили розкряний, пошматований четвертий реактор*” (1: 128); „*Білі [...] бачили: внизу, наче розжарений кратер вулкана, – пошкоджений реактор*” (1: 119); б) із семою ‘вогонь’: „*Посидання розпеченого атомного реактора.. з водою могло призвести до непередбачуваного*” (5: 16); „*Голобородько погнав машину до палаючого реактора*” (6: 141).

Ряд аксіологічно навантажених прикметників уводяться в текст для забезпечення розмовної, лайливої („*Я, Микола, ходитиму до розпроклятого реактора як до твоєї могилки?*” (6: 215) або іронійно-зневажливої („*Про реактор Мировича злословили, називали його дилетантським*” (6: 11) тональності викладу.

У загальному контексті аналізованої прози контрастують іменники у складі словосполучень за моделлю „іменник у Н.в.+іменник у Р.в.”, що номінують стан реактора у доаварійний та післяаварійний час. Контраст виникає на зіставленні аксіологічного, офіційного позначення *будівля реактора* та емоційно-психологічно маркованих словосполучень зі стрижневими словами *руїна, руїновище, румовище*. Напр.: „*Будівля реактора, обладнання, що в ньому знаходилося, сам реактор і його активна зона дістали значних пошкоджень*” (5: 4); „*Мого крик хтось почув на руїнах реактора*” (6: 135); „*З руїновища реактора вихопився в нічне небо велетенський рухливий клубок пари*” (6: 121); „*директор, навіть побачивши румовище реактора, сумнівався, що сталося непередбачуване*” (6: 147).

У творах В. Яворівського та А. Михайленка зафіксовано антропоморфізовані метафоричні сполуки з негативно-відразливою експресією, а саме: „*Дмитро хоче крикнути пожежникам, щоб не лізли просто в пащеку реактора*” (6: 134); „*Невже хтось знав, що я єдиний серед письменницької братії всього на зміг ока зазірнув просто в розверзлу пащеку четвертого реактора?*” (4: 7); „*У нутрощах реактора пролунав глухий вибух*” (6: 121). Як іронійно-несхвальне узагальнення цього зорового образу слід сприймати застосовану трансформацію фразеологізму „у всій своїй красі”: „*На другий день американці показували по телевізору четвертий реактор у всій своїй страшній красі*” (4: 11).

Іменникова ускладнена метафора (*смертельне, смертоносне*) дихання реактора передає характер небезпеки зруйнованого реактора: „*любачена картина приголомшила його [Гелятнікова]: відкритий реактор, а зверху, над його смертоносним диханням метушилися маленькі постаті*” (5: 7); „*Тільки ситуація була зовсім незвичайна – поруч „дихав” реактор і дихання його було смертельним*” (5: 12).

На базі іменникового контрастування слів з різних стильових сфер В. Яворівський створює мікроконтексти, що відображають народне сприйняття такого складного в технічному плані об'єкта, як реактор. Контрастують у його романі лексеми із побутової та науково-технічної сфер: „*Не можна реактор експлуатувати як селянський віз*” (6: 80); „*Ми просто забули, що маємо справу не з цегельним заводом чи міською котельнею, а з реактором. Не талісман він, а звірюка в клітці*” (6: 80); „*Та реактор, Йосипе Кузьмичу, як немовлятко в сповитку, не прокинеться, коли розхолоджуватимуть*” (6: 87); „*Олександр Іванович опрацював проект дешевого, простого, за його власним висновком, безпечного, як самогонний апарат, реактора-мільйонника*” (6: 10).

Номінації *реактор, атомний реактор* у сполучі з дієсловами – це метафоричні позначення: а) процесу надмірного нагрівання: „*Атомний реактор несамовито розжарився*” (5: 16); „*дивилася не вниз, а вдалину, на ліс і на земні луки, на приміські*

села й сірі корпуси атомної, де киплять реактори” (6: 56); б) процесу неконтрольованості над ним: „Даремно Голобородько аварійку вирубав. А як осатаніє реактор, як скине вуздечку?” (6: 104); в) небезпеки: „Всі вони знали, що борються з вогнем в умовах небезпеки, яку вивергає атомний реактор” (5: 10).

Здійснений розгляд засобів лексико-семантичної репрезентації образу „чорнобиль” у мові сучасної української хронікально-документальної прози дає підстави стверджувати, що це стрижневий, один із найбільш семантично насичених та експресивно маркованих знаків сучасної української хронікально-документальної прози.

Джерела

1. Даєн Л. Чорнобиль – трава гірка. – К.: Веселка, 1988. – 175 с.
2. Малишевський І. Володимир Шевченко. Від Кулунди до Чорнобиля. – К.: Мистецтво, 1988. – 159 с.
3. Михайленко А. Запах полину // Дніпро. – 1988. – №11. – С. 23 – 49.
4. Михайленко А. Запах полину // Дніпро. – 1988. – №12. – С. 4 – 51.
5. Трегубов В. Приборкувачі вогню // Мужність і біль Чорнобиля. – К.: Молодь, 1988. – С. 1 – 56.
6. Яворівський В. Марія з полином у кінці століття. – К.: Рад. письменник, 1988. – 262 с.

Ігор Даценко*

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2: 81'367.624-112

ВЗАЄМОДІЯ ПРИСЛІВНИКОВОЇ ЛОКАТИВНОЇ ТА ЯКІСНОЇ СЕМАНТИКИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено розглядові взаємодії лексичних значень у межах одного граматичного класу слів – прислівників. Так, прислівники з локативним значенням можуть за певних умов набувати якісної семантики і виконувати в реченні функції обставин способу дії. Положення статті можуть бути використані укладачами як історичних, так і сучасних словників при визначенні семантики слів.

Питання взаємодії лексичних значень у межах одного граматичного класу слів мало висвітлене українськими лінгвістами. Щодо прислівників можемо вказати на окремі висловлювання у працях східнослов'янських учених – П. Шанського [5], М. Кузнецова [3], О. Янович [6], В. Німчука [4], деяких дисертаційних дослідженнях. Однак в адвербіальній системі української мови маємо просторово-часові, просторово-якісні, кількісно-часові, якісно-часові відношення.

Предметом цієї статті є прислівники місця, які за певних умов виконують у реченні синтаксичні функції обставин способу дії. Одразу зазначимо, що досить часто важко провести межу між локативною та якісною семантикою. Нашою метою є розгляд взаємодії просторового та якісного значення прислівників у їхньому історичному розвитку.

З-поміж них виділяємо прислівники відприкметникового та відіменникового походження. Через те, що обставинники відприкметникового походження репрезентували в основному якісні прислівники, локативні адвербіальні форми перебували на межі між обставинним та якісним значеннями. Така семантична багатоплановість відал'єктивних прислівників, на думку І. Вихованця, сприяла тому, що вони легко переходили до розряду прикметників [2: 188]. Тобто прислівники цього походження поєднують у своєму значенні властиве мотивованому прикметникові значення ознаки зі значенням прислівника як частини мови, у цьому випадку із

* © І. Даценко, 2006